

УДК 342.7

doi.org/10.30970/jcl.1.2021.2

Марина Ларченко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, права та філософії,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
Ніжин, Україна
urlinka2006@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2643-980X>

УСТАЛЕНА ДЕМОКРАТІЯ: МЕЖІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТЕРПИМОСТІ (СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД)

SUSTAINABLE DEMOCRACY: THE LIMITS OF DEMOCRATIC TOLERANCE (WORLD AND UKRAINIAN EXPERIENCE)

Maryna Larchenko

PhD in Law, Associate Professor, Head of the Department of Political Science, Law and Philosophy,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, Ukraine

Abstract | Sustainable democracy is a concept according to which society must take measures to protect democracy from internal anti-democratic actors. One of the elements of a sustainable democracy is the prohibition of parties that could harm democratic procedures in the country by restricting political freedoms of the population. There is also the view that it is undemocratic to ban a political party or movement that only formally adheres to democratic rules. The extent to which anti-democratic actions can be opposed remains a matter of debate. Sustainable democracy imposes its limitations on democratic representation and thus limits the self-determination of members of society. This directly contradicts the classical definition of democracy, according to which the people directly or through their representatives participate in governing the state. Proponents of a sustainable democracy believe that a ban on the party may exist, but good reasons are needed for its implementation. These include, first of all, parties that ideologically contradict the democratic system and the values of democracy. Such parties can also systematically promote violence and intimidation within legal democratic structures. The article outlines some important points of scientific and practical discussion on the methods of sustainable democracy that can be effectively applied in Ukraine. In the context of the problem in question the international legal regulation of a party ban is analyzed. These are, in particular, the agreements concluded within the UN and the Council of Europe. These include the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, the European Convention on Human Rights and Fundamental

Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights. The legal grounds for the court ban on political parties in Ukraine, which took place in 2014-2019, have also been analyzed.

Keywords: sustainable democracy, party ban, international legal regulation, ECHR practice, protection of democratic rights and freedoms.

Анотація | Усталена демократія є концепцією, згідно з якою суспільство повинно вживати заходи до захисту демократії від внутрішніх антидемократичних учасників. Одним із елементів усталеної демократії є заборона партій, які можуть зашкодити демократичним процедурам у країні, обмежуючи політичні свободи частини населення. Також є точка зору, що недемократичною є заборона політичної партії або руху, яка лише формально грає за демократичними правилами. Ступінь заборонних дій, з якими можна виступити проти антидемократичних проявів, залишається предметом обговорення. Усталена демократія накладає свої обмеження на демократичне представництво і тим самим обмежує самовизначення членів суспільства. Це безпосередньо суперечить класичному визначенню демократії, згідно з яким народ безпосередньо або через своїх представників бере участь в управлінні державою. Прихильники усталеної демократії вважають, що заборона партії може існувати, але для її застосування необхідні вагомі підстави. Йдеться перш за все про партії, які ідеологічно суперечать демократичній системі та цінностям демократії. Ці партії можуть організовано пропагувати насильство та залякування також і в рамках правових демократичних структур. У статті окреслено деякі важливі моменти науково-практичної дискусії відносно методів усталеної демократії, які можуть бути ефективно застосовані в Україні. У контексті розглядуваної проблеми проаналізоване міжнародно-правове регулювання партійної заборони. Це, зокрема, договори, укладені в рамках ООН та Ради Європи. Серед них: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейська конвенція про права і основні свободи людини та прецедентне право Європейського суду з прав людини, а також рекомендації Венеціанської комісії про заборону партій. Проаналізовані також законодавчі підстави судової заборони політичних партій в Україні, що мали місце у 2014-2019 роках.

Ключові слова: усталена демократія, заборона партії, міжнародно-правове регулювання, практика ЄСПЛ, захист демократичних прав та свобод.

Постановка проблеми. Роздуми про усталену демократію в контексті світового конституціоналізму виникли ще до початку Другої світової війни. Усталена демократія – це певною мірою точка зору, що суспільство повинно вжити заходів до захисту демократії від внутрішніх антидемократичних учасників. Ці заходи слугують для зниження ризику політичних проєктів, які можуть зашкодити демократичним процедурам у країні, обмежуючи політичні свободи частини населення. На Заході поряд з терміном «усталена демократія» поширеним є термін «войовнича демократія» або «захисна демократія».

Після Другої світової війни в світі зростало розуміння того, що демократію можна використати для знищення самої демократії. Однак, з іншого боку, є точка зору, що недемократичною є заборона політичної партії або руху, яка лише формально грає за демократичними правилами, але саме її існування є загрозою для демократії не лише в окремій країні, але й в усьому світі. Ступінь заборонних дій, з якими можна виступити проти антидемократичних проявів, залишався предметом обговорення. Усталена демократія накладає свої обмеження на демократичне представництво і тим самим обмежує самовизначення членів суспільства. Це безпосередньо суперечить класичному визначенню демократії, згідно з яким народ безпосередньо або через своїх представників бере участь в управлінні державою. Прихильники усталеної демократії вважають, що заборона партії може існувати, але для її застосування необхідні вагомі підстави. Демократія повинна захищатись від антидемократичних партій, які необхідно заборонити раніше, ніж вони зможуть покласти край демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичним прикладом такого розвитку подій є падіння Веймарської республіки та прихід до влади Націонал-соціалістичної робітничої партії Ні-

меччини (НСРПН) у 1933 році. Так, на думку Левенштейна фашизм є антиподом демократії, що використовує емоційну складову в свідомості населення без прив'язки до самої партії, яка не має змістовної ідеології, а лише прагне захопити владу. Він стверджує, що компромісний характер демократії в кризові часи призводить до інерції та вразливості, якими можуть скористатись антидемократичні партії.¹

У сучасний період дослідження цих питань отримали новий ракурс. Так, український політолог Ярош Я.Б. підкреслює складності, з якими стикаються демократичні партії при формуванні єдиного фронту проти антидемократичної партії в моменти кризи.² Вони також будуть електорально розплачуватись на наступних виборах, якщо не вжили жодних дій проти популярної антидемократичної партії. Очевидно, дії мають бути швидкими і рішучими коли ситуація цього найбільше вимагає.

Бернацький Б., досліджуючи національні та європейські стандарти заборони політичних партій, пропонує: по-перше, системно переглянути українські конституційні та законодавчі стандарти, що стосуються розпуску партій; по-друге, проаналізувати стандарти Європейського суду з прав людини, пов'язані із дотриманням свободи об'єднань під час розпуску партій; по-третє, узагальнити і підсумувати, як згадані стандарти Європейського суду з прав людини імплементуються та дотримуються на практиці під час розгляду справ про заборону або припинення діяльності політичних партій в Україні.³ Дійсно, в силу об'єктивних причин світова практика з цього питання є значно ширшою за українську.

Так, у ґрунтовному дослідженні Анжели К. Борн (Данія, 2018) аналізуються процеси обговорення, дискурсивні стратегії та силова політика, що використовуються, коли демократичні суспільства вирішують цю дилему. Досліджуються переваги учасників права вето, антисистемна партійна орієнтація на насильство, виборчі системи і санітарний кордон в якості альтернативи партійним заборонам і стимулу для основних партій до співпраці.⁴ У цьому зв'язку, для України безумовно корисним є вивчення досвіду усталених європейських демократій.

Постановка завдання. В умовах відсутності належного законодавчого регулювання питань захисту демократичних інститутів в Україні, багато питань у цій сфері сьогодні вирішуються ситуативно. Тому метою цієї статті є окреслення або виділення деяких базових моментів науково-практичної дискусії відносно методів усталеної демократії, які можуть бути ефективно застосовані в Україні.

Виклад основного матеріалу. Freedom House – організація, що досліджує демократію та стан політичних і громадянських прав та свобод, наголошує на глобальному зниженні їх рівня в усьому світі. Методологія, яку використала ця організація при формуванні річного звіту полягає в оцінці 170 країн на основі 25 показників, які запозичені з положень Загальної декларації прав людини.⁵ Загальноновизнаним у Європі є також процес певного відходу від демократії деяких країн Євросоюзу, зокрема Польщі, Угорщини.

Щодо України, то у своєму звіті за 2020 рік «Держави перехідного періоду» (Nations in Transit) Freedom House відмічає деяке поліпшення рейтингу рівня демократії в країні (3,39 проти 3,36 у 2019 р.). Але Україна так і залишилась в розділі «перехідних чи гібридних режимів». А індекс демократії в ній становить 40%. Оцінка в рейтингу демократії країнам ставиться від 1 до 7. Зага-

¹ Karl Loewenstein. Militant Democracy and Fundamental Rights, I. The American Political Science Review. Vol. 31. No. 3 (Jun., 1937). P. 417-432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164>

² Ярош Я.Б. Політична конкуренція парламентських партій: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02. Луцьк, 2019. 437 с. С. 136-188.

³ Богдан Бернацький. Національні та європейські стандарти заборони політичних партій. Український часопис конституційного права. 4/2018. С. 122-131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>

⁴ Angela K. Bourne. Democratic Dilemmas: Why democracies ban political parties. New York: Routledge, 2018. 280 p.

⁵ Freedom House, «Freedom in the World 2019: Democracy Retreat». URL: <http://surl.li/accdz>

лом, організація відзначає такі типи урядування в країнах: усталені демократії (5,01 – 7,00); напівусталені демократії (4,01 – 5,00); перехідні чи гібридні режими (3,01 – 4,00); напівусталені авторитарні режими (2,01 – 3,00); усталені авторитарні режими (1,00 – 2,00).⁶

Більшість європейських конституцій містять заборону партій, що вчиняють дії, пов'язані з розпалюванням ворожнечі, масовими мітингами та демонстраціями з використанням символів та уніформи. Передбачають також покарання для лідерів крайніх політичних партій, припинення їх фінансування, відмову в реєстрації тощо. Звісно, велике значення має такий факт, як організована процедура заборони партії, бо в деяких випадках залишається можливість організувати партію з іншою назвою але з аналогічними програмою та цілями.

В Україні стаття 36 Конституції передбачає, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. ... Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

У той же час стаття 37 встановлює підстави для судової заборони діяльності політичних партій в Україні: утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. ... Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.⁷

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Засади утворення і діяльності політичних партій, обмеження щодо членства встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Закордонні фахівці вказують на рівну конкуренцію між різними політичними проектами, що є однією з найважливіших демократичних якостей нарівні зі свободою вираження поглядів, ідеєю лояльної опозиції та можливістю мирного переходу влади. Але демократія повинна захищатись і в цьому полягає її основний парадокс. Можливою відповіддю на нього є теза Левенштейна, який зазначав, що в цьому питанні мета виправдовує засоби. Його аргументом є те, що демократія має визнати свої власні цінності вище антидемократичних, і таким чином не допустити їх заміни на протилежні.⁸

Європейський погляд на демократію виходить з того, що комуністична ідеологія близька до фашистської і так само може відвойовувати свої позиції у демократії під час кризових явищ. Є поширена думка, що під час кризи законність уходить у відпустку, в результаті чого не ясно, коли саме демократія повинна радикально захищатись. Справедливим є також твердження, що однакова (моральна) відстань, яку усталена демократія займає від усіх політичних крайнощів – одна з її характерних рис.⁹ Усталена демократія захищає суспільство від фашистських, комуністичних, насильницьких, сепаратистських та релігійних фундаменталістських партій.

⁶ Радіо Свобода. Розділ: Політика. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії – Freedom House. URL: <http://surl.li/accef>

⁷ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/gdyl>

⁸ Karl Loewenstein. Militant Democracy and Fundamental Rights, I. The American Political Science Review. Vol. 31. No. 3 (Jun., 1937). P. 417-432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164>

⁹ Peter Niesen. Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties. Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019. German Law Journal. Volume 3. Issue 7. July 2002. E1. DOI: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>

Поведінка окремих осіб, які прагнуть знищити демократію шляхом насильницького державного перевороту, є в Україні предметом розгляду кримінального права (ст. 109, 110, 110² КК). Крім цього політичні партії в Україні є юридичними особами і до них також можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру, передбачені Розділом XIV¹ КК України, що представляють собою: штраф, конфіскацію майна та ліквідацію. Це є можливим у разі вчинення уповноваженою особою партії від імені партії та в її інтересах кримінальних правопорушень, передбачених, зокрема, статтями 109 та 110 КК України (ст. 96⁹ КК).¹⁰

Судова заборона партії – це короткостроковий спосіб у кризовій ситуації протистояти загрозі для демократичних процедур. Законодавча та виконавча влада відіграє важливу роль при підтримці демократії у довгостроковій перспективі. Але рішення приймають представники судової гілки влади. Теорія усталеної демократії покликана не лише пояснити, чому законно вживати заходи проти партії, але також має бути зрозуміло, коли саме це законно. Розробка цього питання створює певну напругу, бо втручання держави має відбуватись якомога пізніше, але не з запізненням. За європейськими стандартами, заборона потрібна лише тоді, коли вже є реальна можливість зруйнувати демократію. Як правило, може йтися про заборону невеликих партій, які не користуються значною соціальною підтримкою, а тому важко зрозуміти вчасно, що партія дійсно представляє загрозу для демократичних прав і свобод громадян. Великі антидемократичні партії легше розпізнати як небезпечні, але значна соціальна підтримка робить їх заборону значно складнішою через фактичне порушення політичних прав частини населення. Це і є парадокс усталеної демократії, бо заходи її захисту суперечать змісту існування самої демократії.

Люди в демократичному суспільстві мають більш активний характер щодо захисту своїх прав, бо кожен не бажає залежати від інтересів іншої соціальної групи. Нормальні демократичні правила гри мають бути узаконені. Але демократія може бути найкращою формою політичного режиму лише тоді, коли дотримано певні умови (наприклад, відсутні військові дії). За відсутності цих умов, відхилення від демократичних процедур може бути законним у тому випадку, якщо можливим залишається відродження демократичних процедур. У цьому зв'язку, є відоме висловлювання А. Сена, що «в страшній історії світового голоду, ніколи не відчувалось істотного голоду в незалежній, демократичній країні з відносно вільною пресою».¹¹ Основний аргумент полягає в тому, що демократія як форма державного режиму узаконена, бо вона працює краще за інші в різних сферах життя суспільства. І хоча вона не набагато краща або гірша з точки зору економічного зростання, ніж це може відбуватись в авторитарних державах, але громадяни демократичної держави користуються значно кращим захистом від економічних катастроф.

Якщо погодитись з тим, що легітимність демократії витікає з її здатності досягати певних аспектів, до яких варто прагнути, не обов'язково потрапляти в описаний парадокс, якщо можна обмежити те, що політично представлено. І лише якщо інструментальна цінність демократії залежить від її необмеженого характеру, усталена демократія з таким фундаментом бореться з проблемою легітимності.

Згідно неінструментальних основ демократії, її легітимність залежить не від відповідних ефектів, а від справедливості внутрішніх демократичних процедур. Так відомо, що люди, які організують своє суспільне життя у відповідності з демократичними процедурами мають високий ступінь свободи та рівності. Ці ідеї послуговуються для структурування демократичних процедур. Те, що надає демократії легітимності, тобто внутрішня справедливість процесу, який дозволяє людям насолоджуватись свободою та рівністю при визначенні їх спільного майбутнього не може бути легітимністю кордонів політичного простору. Питання про усталену демократію також можна сформулювати як питання про ступінь її нетерпимості до своєї частини заради самої себе щоб захистити своє власне існування, не відмовляючись від своєї демократичної природи. Іноді усталена демократія обговорюється в світлі парадоксу терпимості або толерантності.

¹⁰ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України.
URL: <http://surl.li/hwcs>

¹¹ Amartya Sen. Development: Which Way Now? Economic Journal. 1983. Vol. 93. P. 745-762. URL: <http://surl.li/acccfy>

«Парадокс толерантності» пов'язаний з працею Карла Попера «Відкрите суспільство та його вороги», який стверджує, що необмежена толерантність до нетерпимості веде до припинення толерантності. Попер бачить вирішення проблеми в тому, що в ім'я терпимості суспільство допускає нетерпимість як таку. Однак, це може бути припинене в тому випадку, якщо нетерпимість представляє собою небезпеку для виживання толерантності і цього вже не можна терпіти.¹²

Так демократія не може вільно відмінити сама себе і тому є цілком легітимним відмовити її від цього. І навпаки: оскільки демократія порушує принципи свого існування, забороняючи партію, це має бути заборонено законом, що є антидемократичним.

Більш сучасний аналіз меж толерантності можна знайти в роботі німецького філософа та політичного теоретика Райнера Форста. За його словами, толерантність до віри або діяльності складається з трьох компонентів. Той, хто щось терпить, спочатку повинен переконатись, що ця віра або діяльність є неправильними у важливих аспектах (компонент заперечення); по-друге, ця людина повинна мати вагомі причини для виконання діяльності або віри (компонент прийняття); по-третє, має існувати межа, після якої ця людина більше не зможе приймати діяльність або віру (компонент відмови). На думку Форста, якщо немає заперечень проти діяльності, то мова йде не про «терпимість», а про байдужість або про односторонність. Якщо немає причин для виконання діяльності, не було б терпимості, а навпаки: йшлося б про нетерпимість або репресії.¹³

Гіпотетична ситуація Попера, коли толерантні приймають нетерпимих, може тривати доти, доки не буде досягнута межа їх толерантності. Цей аналіз парадоксу толерантності показує, як може виглядати легітимність усталеної демократії. Толерантно ставитись до антидемократичної партії можна якщо розумієш її антидемократичний характер. Причиною подальшого існування такої партії є демократичний політичний режим, але цілком можливо, що після певного моменту причини заборони партії переважають причини толерантності до неї.

В західній традиції концепції демократії можуть бути двох видів: формальні (процедурні) та матеріальні. Згідно з формальною концепцією демократії, вона представляє собою набір процедур, які забезпечують голосування за політичні проекти, а результати визначаються за правилом більшості. Правило більшості, формалізоване на виборах, у цій концепції не може бути єдиним здобутком демократії, але є її важливою якістю або необхідною умовою. В такий спосіб процедури гарантують, що виборці можуть обирати між політичними проектами та їх вибір буде трансформовано в певну політичну концепцію управління. Наслідком цієї теоретичної позиції є те, що всі держави можуть бути поділені на демократичні та недемократичні без будь-яких відтінків. Тобто демократія повинна ставитись до всіх політичних проектів як до рівних. Порядок не повинен вносити до своєї структури ціннісні передумови. Ця концепція узгоджується з тезою про те, що потрібно бути вірним своєму прапору, навіть коли корабель тоне (Ганс Кельзен, 1932).

Матеріальна ж демократія контрастує з процедурною, бо в цій концепції крім правила більшості надається значення певним цінностям, які ця більшість представляє та які вона повинна усвідомлювати. Прихильники концепції матеріальної демократії стверджують, що толерантність, свобода та рівність є центральними цінностями, без яких реалізація демократії неможлива. Згідно з цією точкою зору, демократія заснована на припущенні, що всі люди рівні та, внаслідок цього, мають однакове право голосу в політиці. Обмеження прав меншості саме по собі є антидемократичним та суперечить цілям і суті існування демократії. Так легітимність рішень державних органів залежить від матеріального розуміння демократії більше, ніж дотримання процесуальних правил.

Але існують і інші теорії демократії, серед яких варто відмітити так звану концентричну модель. Ця модель демократії свідомо позиціонує себе за межами розподілу на процедурну та матеріальну демократії. Це стає можливим, бо модель визначає демократію як процес обговорення, пов'язаний трьома нормативними ідеалами та епістемологічними передумовами. Концентрична

¹² Karl R. Popper. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton / New York: Princeton University Press, 2013. P. 581-582. URL: <http://surl.li/acct>

¹³ Forst, R. *Tolerance in Conflict. Past and Present*, C. Cronin (trans.), 2013. Cambridge: Cambridge University Press. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <http://surl.li/acmp>

модель представляє суспільство як серію кругів, на периферії яких знаходяться окремі громадяни, чий взаємні роздуми та свобода вираження думок повинна бути захищена максимальною мірою, а в центрі уваги знаходяться політичні партії, що розробляють закони в парламенті. Дії партій повинні бути засновані на поглядах громадян, для яких громадянське суспільство та партійне об'єднання виконують перетворюючу функцію. Тобто вони перетворюють думки та ідеї в конкретні законодавчі пропозиції. Політичні висловлювання мають бути фундаментально інформованими, захищати демократичні ідеали, права людини та верховенство закону тим більше, чим ближче їх носії підходять до центру. В цьому сенсі ця модель є зворотною до традиційної логіки, згідно якої свобода висловлювання парламентарів більш захищена, ніж у інших громадян.¹⁴ Це можна назвати поступово зникаючою толерантністю. Перевага цієї моделі в тому, що на периферії усі політичні переконання розглядаються однаково і тому всі політичні сигнали, у тому числі антидемократичні, відстежуються. Таким чином, вводяться нові поля напруженості, наприклад, вплив політичних переконань на периферії на формування демократичних ідеалів. Також сила аргументів у центральних політичних дебатах має пріоритет над кількісним складом громадян, що знаходяться на периферії та дотримуються інших політичних поглядів. І саме тому, кількісний склад громадян – прихильників різних ідей не є у такому випадку вирішальним критерієм демократії.

У контексті розглядуваної проблеми варто згадати про міжнародно-правове регулювання партійної заборони. Серед документів у першу чергу основні договори, укладені в рамках ООН та Ради Європи. Так міжнародна система прав людини у післявоєнний період була частково створена на основі Загальної декларації прав людини (прийнята 10 грудня 1948 р.), де зазначається, що права і свободи людей можуть бути обмежені лише задля блага інших та для задоволення законних вимог моралі, забезпечення громадського порядку та спільного блага в демократичному суспільстві. Декларація ратифікована Україною 17 липня 1997 року.

Зокрема, стаття 30 Загальної декларації прав людини містить тезу про те, що ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.¹⁵

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році. Сьогодні він ратифікований у 173 країнах. Що стосується питання усталеної демократії в Пакті, то стаття 14 (1) (право на справедливий судовий розгляд) передбачає, що суд має бути відкритим для всіх, якщо лише не йдеться про «інтереси моралі, захист громадського порядку або національної безпеки». Стаття 21 (право на мирні збори) визначає, що обмеження цього права можливі лише в тому випадку, якщо вони дозволені законом. Підставами можуть бути інтереси національної безпеки, охорона громадського порядку, суспільного здоров'я або моральності чи захист прав та свобод інших осіб. Стаття 22 (2) (свобода асоціацій і профспілок) накладає обмеження на свободу асоціацій на тих же підставах, що і стаття 21. А от стаття 25 (b) (право голосувати та бути обраним) наголошує, що кожен громадянин має право та можливість без необґрунтованих обмежень «голосувати і бути обраним на реальних періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців».¹⁶

Народи мають право на самовизначення, включаючи всі процеси, пов'язані зі здійсненням законодавчої, виконавчої та судової влади. Свобода вираження думок, зборів та асоціацій має важливе значення. Мають також бути дотримані всі умови для того, щоб кожен міг скористатись своїм

¹⁴ Stefan Sottiaux, Stefan Rummens. Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights' case law on freedom of expression and freedom of association. *International Journal of Constitutional Law*. Vol. 10. Issue 1. January 2012. P. 106–126, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mor074>

¹⁵ Загальна декларація прав людини: Документ 995_015 від 10 грудня 1948 / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surli.li/umvi>

¹⁶ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Документ 995_043 від 19 грудня 1966 р. / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surli.li/rlkf>

правом голосу, виражати різні політичні погляди, бути представленим у виборних органах влади. Багатопартійні вибори не є обов'язком держави згідно Пакту. Але не можна не розуміти, що саме багатопартійність є вагомим кроком або необхідною умовою матеріальної інтерпретації концепції демократії.

Статті 14, 21 та 22 Пакту допускають обмеження прав за умови, що вони служать цілям, які є необхідними для демократичного суспільства. Більше того, ці обмеження забезпечують досягнення вказаних цілей більше, ніж саме право на мирні збори. В статті 19 Пакту (свобода вираження поглядів) також ідеться про обмеження, необхідні для: поважання прав і репутації інших осіб; для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.¹⁷ Це означає, що обмеження не повинні використовуватись проти політичної опозиції; закликає до демократичної зміни влади, конституції, політичної системи або прагнення до самовизначення. Зазначені обмеження права на свободу поглядів необхідні в демократичному суспільстві.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1965 році, ратифікована 182 країнами. Стаття 4 (b) конвенції зобов'язує учасників заборонити організацію, що підбурює до расової дискримінації. Участь у таких заходах слід визнати злочином, за який законом має бути передбачене покарання. Здається, що згідно цього положення всі расистські політичні партії у країнах-учасницях конвенції підлягають забороні. Однак вимога цієї статті пом'якшується в першому абзаці, де йдеться, що зобов'язання відповідають принципам Загальної декларації прав людини, а оскільки Загальна декларація захищає свободу асоціацій та свободу вираження поглядів, то ці положення міжнародного права виглядають незбалансованими.¹⁸

Однак, розглянуті універсальні міжнародні договори про права людини були створені під час холодної війни. Через існуючі ідеологічні суперечності демократичні концепції та процедури в рамках міжнародного права майже не розвивались. У сучасному світі центри протистояння змінились, геополітичні події впливають на розвиток демократії в світі та в міжнародному праві. З цієї причини в договорах ООН, безумовно, є місце для заходів, які захищають обмеження на асоціації та вираження поглядів з метою захисту демократичних інститутів та процесів. Втім, не можна поки що стверджувати, що в міжнародному праві досягнуто консенсус стосовно заборони антидемократичних партій для захисту демократії.

Під час тлумачення відповідних положень договорів ООН, юристи часто посилаються на прецедентне право, розроблене Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ). Важливе значення у цьому процесі також мають Європейська комісія з прав людини (ЄКПЛ) та Венеціанська комісія.

Європейське законодавство з прав людини представлено перш за все Європейською конвенцією про права і основні свободи людини. Це міжнародний договір, що виник в Раді Європи та був підписаний у 1953 році. Конвенція була прийнята для захисту прав, раніше викладених у Загальній декларації прав людини. Політична спрямованість – недопущення подальших комуністичних революцій в Європі та запобігання відродженню фашистських партій. Тепер держави-члени конвенції не повинні були розглядати права людини як суто внутрішню справу. Був створений ЄСПЛ, який міг виступати в якості незалежного арбітра з порушень прав людини. Ці два органи мали вчасно сигналізувати про загрозу демократії в тій чи іншій європейській країні. Однак, сьогодні очевидно, що тандем ЄКПЛ та ЄСПЛ більше неможливий. Однією з причин є підвищене навантаження на ЄСПЛ, де навіть коли йдеться про серйозні порушення прав людини на розгляд уходить від 4 до 5 років. Другою причиною є те, що ЄСПЛ усе більше еволюціонував від механізму боротьби з тоталітаризмом до механізму, який зазвичай захищає людей від дій внутрішньої влади. Третя причина витікає з того факту, що суд не може порушувати справи сам, а фізичні особи, що до нього звертаються, не мають достатніх можливостей для порушення справи проти загрози демократії. Швидше

¹⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Документ 995_043 від 19 грудня 1966 р. / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surl.li/rlkf>

¹⁸ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Документ 995_105 від 4 січня 1969 р. / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surl.li/accjy>

за все, лише незалежна оцінка різних фактів та заходів може з часом призвести до встановлення факту загрози демократії.

Не зважаючи на ці недоліки, прецедентне право ЄСПЛ відіграє важливу роль у правових системах країн-учасниць. ЄСПЛ розробив правосуддя в контексті усталеної демократії та багато іншого. Зокрема, йдеться про легітимність заборони партії та про характер демократії. Суд міг приймати рішення з цих питань, серед іншого, коли члени забороненої партії звертались з оскарженням цієї заборони (близько 20 справ).

При розгляді таких справ використовувались: стаття 11 (свобода асоціацій та зборів, межі такої свободи), стаття 17 (заборона зловживання правами) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейської конвенції) та стаття 30 Загальної декларації прав людини. Остання введена як засіб стримування тоталітарних рухів від руйнування демократії. Від того, яка саме стаття Європейської конвенції буде застосована судом, залежить його рішення.

Вперше, ЄКПЛ розглянула заборону партії у 1957 році. Це стосувалось Комуністичної партії Німеччини. Комісія застосувала статтю 17 Європейської конвенції, де зазначається, що ніхто не може використовувати права, гарантовані Конвенцією, для скасування інших прав. Комісія не вважала необхідним розглядати справу у відношенні порушення статей 9, 10 та 11 Конвенції та підтримала заборону партії на тій підставі, що диктатура пролетаріату, яка відстоюється комуністичною доктриною для встановлення відповідного режиму, є несумісною з Конвенцією, оскільки включає в себе знищення багатьох прав і свобод, нею гарантованих. Таким чином, встановлення диктатури несумісне з Європейською конвенцією, навіть якщо при цьому застосовуються конституційні методи.¹⁹

У наступних випадках заборони партій завжди аналізувались у відповідності до статті 11, оскільки ця стаття закликає до більш фундаментального аналізу фактів, ніж стаття 17 Європейської конвенції.

Ряд інших судових розглядів у цей період стосувався заборони турецьких партій комуністичного та соціалістичного спрямувань. У справі про заборону Об'єднаної комуністичної партії Туреччини (ОКПТ) Суд постановив, що політичні партії як представники різних політичних переконань відіграють важливу роль у суспільстві, оскільки вони сприяють мирній, плюралістичній дискусії, яка сама по собі є передумовою демократії... Лише переконливі та вагомні причини можна прийняти в обґрунтування обмеження свободи асоціацій, а державні органи мають обмежену свободу заборони партії. У кінцевому рахунку Суд постановив, що заборона ОКПТ Конституційним судом була несумісною з Європейською конвенцією, бо в своїй програмі партія підтримувала основні демократичні принципи.

На думку Суду, не було підстав для висновку про те, що політична програма партії могла приховувати її справжні прагнення та наміри поза тим, що вона проголосила, бо вона була заборонена відразу ж після заснування.²⁰ В іншій турецькій справі про заборону партії ЄСПЛ постановив, що закони шаріату несумісні з основоположними принципами ЄСПЛ. Він підтвердив заборону партії Конституційним судом.²¹

У 2009 році ЄСПЛ підтримав рішення Верховного Суду Іспанії про заборону сепаратистських партій «Батасуна» та «Еррі Батасуна», що по суті були одним цілим. Батасуна була широко відома як політичне крило організації ЕТА, яка була відповідальною за декілька атак на іспанські території в ім'я незалежності Басків. Програма Батасуни містила ряд положень, які можна охарактеризувати як вираз симпатії до терористів. Зокрема, Верховний Суд Іспанії наголошував, що ці партії

¹⁹ European Commission of Human Rights. Decision by the commission on the admissibility of Application No 250/57 lodged by the German Communist Party, dissolved by Decision of the Federal Constitutional Court on 17th August, 1956, sitting in private on 20th July, 1957. URL: <http://surl.li/abzyq>

²⁰ United Communist Party of Turkey v. Turkey, App. 19392/92, Європейський суд з прав людини (30 січня 1998), URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128>

²¹ Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey, Apps. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, Європейський суд з прав людини (13 лютого 2003), URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936>

створювали частину сепаратистської стратегії, що служить тероризму, неодноразово закликаючи до збройної боротьби у своїх внутрішніх документах та зовнішній діяльності. У цій справі було доведено, що заборона є необхідною мірою і втрати демократії у цьому випадку будуть значно меншими.²² До речі, у 1998 році Батасуна на виборах набрала 18% голосів, а у 2001 (місцеві вибори) – 10%. У 2002 році партія була заборонена.²³

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) консультує Раду Європи з конституційного права. В «Керівних принципах заборони та розпуску політичних партій», прийнятих у 1999 р., Венеціанська комісія заявляє, що політичні партії відіграють важливу роль у функціонуванні демократії. Заборона або примусовий розпуск політичної партії може бути виправданий лише в тому випадку, якщо партія підбурює до насильства або насильство використовується як політичний інструмент, який здатний зруйнувати демократичний конституційний порядок. Така заборона може бути прийнята лише Конституційним судом або іншим органом судової влади у відповідності до процедури відкритого та справедливого судового розгляду, що гарантована.

Владний орган, який порушує справу перед судом, повинен спочатку перевірити, чи дійсно партія представляє загрозу для вільного та демократичного політичного ладу або прав людей, і чи можна цьому запобігти менш радикальними заходами.²⁴ Втім публікації Венеціанської комісії мають виключно рекомендаційний характер.

Як на рівні ООН, так і на рівні Ради Європи немає чіткого закону, який би зобов'язав заборонити партію, діяльність якої є загрозою для демократії. У створеному власному прецедентному праві ЄСПЛ виробив умови, за яких заборона партії може відбутись. Не зважаючи на рекомендації Венеціанської комісії, ЄСПЛ не вважає застосування або підбурювання до насильства з боку партійних лідерів необхідною умовою заборони партії. Якщо ж буде доведено, що антидемократична партія представляє реальну загрозу для істотного елемента демократії, партійну заборону буде підтримано.

В Україні у період з 2014 по 2019 рр. діяльність чотирьох політичних партій потрапила під заборону або була припинена через субстантивні порушення. До 2014 року українська правова система мала досвід розпуску політичних партій лише з процедурних підстав. Починаючи з 2014 року, в Україні відбувся ряд адміністративних судових процесів, пов'язаних із заборонаю партій російського спрямування, очільники та члени яких сприяли анексії АРК Крим. А з 2015 року адміністративні суди постановили припинити діяльність партій, що просували комуністичну ідеологію або використовували комуністичну символіку, порушуючи у такий спосіб Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».²⁵ Наведений антикомуністичний закон²⁶ 16.07.2019 року був визнаний конституційним.²⁷

²² Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. Документы. «Эрри Батасуна» и «Батасуна» против Испании [Herri Batasuna and Batasuna v. Spain] (NN 25803/04, 25817/04). Решение от 11 декабря 2007 г. [вынесено V Секцией]. URL: <http://surl.li/accfg>

²³ Thomas Ayres. Batasuna Banned: The Dissolution of Political Parties Under the European Convention of Human Rights. Boston College International and Comparative Law Review. 2004. Vol. 27. № 1 (99). P. 99-100. URL: <http://surl.li/accfk>

²⁴ Керівні принципи заборони та розпуску політичних партій: Документ 994_159 від 11 грудня 1999 р. / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). URL: <http://surl.li/acckk>

²⁵ Богдан Бернацький. Національні та європейські стандарти заборони політичних партій. Український часопис конституційного права. 4/2018. С. 122-131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>

²⁶ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/acckm>

²⁷ Рішення Конституційного суду України у справі щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», м. Київ, 16 липня 2019 року, № 9-р/2019. Справа № 1-24/2018(1919/17). URL: <http://surl.li/accco>

Законом України «Про політичні партії в Україні» регулюється існування політичних партій, а також передбачене державне фінансування статутної діяльності політичних партій, які потрапили до парламенту, обсяг якого залежить від встановленого розміру мінімальної заробітної плати та загальної кількості виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі.²⁸

Державне фінансування статутної діяльності політичних партій, відповідно до внесених змін до Закону України «Про політичні партії в Україні», розпочалося з третього кварталу 2016 року.²⁹ Однак очевидно, що реальні партійні доходи мало залежать від державного фінансування і тому його скасування не може призвести до припинення діяльності партії.

Незважаючи на свою центральну роль в українській демократичній системі, політичні партії не мають належним чином закріпленого конституційного статусу. Закон про парламентську опозицію так і не був прийнятий в Україні. Міжнародний досвід заборони партій тісно пов'язаний з концепцією усталеної демократії, втім в Україні судами фактично ігнорується описувана концепція та майже не використовується практика ЄСПЛ з цих питань. Водночас, світова наукова думка пропонує також інші рішення, що є менш суворими в контексті захисту політичних прав і свобод громадян. Це, зокрема: припинення державного фінансування, заборона брати участь у наступних виборах, притягнення до кримінальної відповідальності окремих представників партії тощо.

Висновки. Варто зауважити, що політичні партії відіграють важливу роль у житті суспільства. У той же час, повний контроль однієї політичної сили над владою в державі може призвести до катастрофічних наслідків для демократії. З цієї причини від сформованості інституту статусу політичних партій у державі залежить вирішення багатьох конституційно-правових питань, у тому числі пов'язаних із захистом демократії та прав громадян. Процесуальні гарантії безумовно є важливою складовою правомірності рішень щодо заборони політичних партій, однак ціннісні орієнтири у даному випадку відіграють важливішу роль.

Шляхом законодавчих змін в Україні необхідно створити систему, коли заборона партії буде можлива лише в тому випадку, якщо партія становить реальну загрозу для демократії, що доведено. В Україні спостерігається застосування лише окремих заходів, що становлять ідею усталеної демократії. І хоча на перший погляд ці заходи здаються недемократичними, їх необхідно переосмислити та прийняти. Українська правова система має застосовувати практику ЄСПЛ по суті. За роки незалежності було висунуто багато пропозицій, що могли б зробити українську демократію європейською. Однак, змагання між двома векторами тяжіння політичної системи значно уповільнило демократичний шлях України до прийняття європейських цінностей.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Amartya Sen. Development: Which Way Now? *Economic Journal*. 1983. Vol. 93. P. 745-762. URL: <http://surl.li/acfcy> (дата звернення 10.08.2021).
2. Angela K. Bourne. *Democratic Dilemmas: Why democracies ban political parties*. New York: Routledge, 2018. 280 p.
3. Богдан Бернацький. Національні та європейські стандарти заборони політичних партій. *Український часопис конституційного права*. 4/2018. С. 122-131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>
4. Forst, R. *Tolerance in Conflict. Past and Present*, C. Cronin (trans.), 2013. Cambridge: Cambridge University Press. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <http://surl.li/acscp> (дата звернення 10.08.2021).
5. Freedom House, «Freedom in the World 2019: Democracy Retreat». URL: <http://surl.li/accdz> (дата звернення 10.08.2021).

²⁸ Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/sjru>

²⁹ Національне агентство з питань запобігання корупції. Про державне фінансування політичних партій. URL: <http://surl.li/acfcu>

6. Karl Loewenstein. *Militant Democracy and Fundamental Rights*, I. *The American Political Science Review*. Vol. 31. No. 3 (Jun., 1937). P. 417-432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164> (дата звернення 10.08.2021).
7. Karl R. Popper. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton / New York: Princeton University Press, 2013. P. 581-582. URL: <http://surl.li/acset> (дата звернення 10.08.2021).
8. Національне агентство з питань запобігання корупції. Про державне фінансування політичних партій. URL: <http://surl.li/acsfu> (дата звернення 10.08.2021).
9. Peter Niesen. *Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties*. Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019. *German Law Journal*. Volume 3. Issue 7. July 2002. E1. DOI: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>
10. Радіо Свобода. Розділ: Політика. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії – Freedom House. URL: <http://surl.li/accef> (дата звернення 10.08.2021).
11. Stefan Sottiaux, Stefan Rummens. *Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights' case law on freedom of expression and freedom of association*. *International Journal of Constitutional Law*. Vol. 10. Issue 1. January 2012. P. 106–126, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mor074>
12. Thomas Ayres. *Batasuna Banned: The Dissolution of Political Parties Under the European Convention of Human Rights*. *Boston College International and Comparative Law Review*. 2004. Vol. 27. № 1 (99). P. 99-100. URL: <http://surl.li/accfk> (дата звернення 10.08.2021).
13. Ярош Я.Б. Політична конкуренція парламентських партій: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02. Луцьк, 2019. 437 с.

Перелік юридичних документів:

14. Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. Документы. «Эрри Батасуна» и «Батасуна» против Испании [Herri Batasuna and Batasuna v. Spain] (NN 25803/04, 25817/04). Решение от 11 декабря 2007 г. [вынесено V Секцией]. URL: <http://surl.li/acsfq> (дата звернення 10.08.2021).
15. European Commission of Human Rights. *Decision by the commission on the admissibility of Application No 250/57 lodged by the German Communist Party, dissolved by Decision of the Federal Constitutional Court on 17th August, 1956, sitting in private on 20th July, 1957*. URL: <http://surl.li/abzyq> (дата звернення 10.08.2021).
16. Загальна декларація прав людини: Документ 995_015 від 10 грудня 1948 / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surl.li/umvi> (дата звернення 10.08.2021).
17. Керівні принципи заборони та розпуску політичних партій: Документ 994_159 від 11 грудня 1999 р. / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). URL: <http://surl.li/acskk> (дата звернення 10.08.2021).
18. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/gdyl> (дата звернення 10.08.2021).
19. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/hwcs> (дата звернення 10.08.2021).
20. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Документ 995_105 від 4 січня 1969 р. / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surl.li/acsjy> (дата звернення 10.08.2021).
21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Документ 995_043 від 19 грудня 1966 р. / Генеральна Асамблея ООН. URL: <http://surl.li/rlkf> (дата звернення 10.08.2021).
22. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/acskm> (дата звернення 10.08.2021).
23. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/sjru> (дата звернення 10.08.2021).
24. *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, Apps. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, Європейський суд з прав людини (13 лютого 2003), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (дата звернення 10.08.2021).
25. Рішення Конституційного суду України у справі щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», м. Київ, 16 липня 2019 року, № 9-р/2019. Справа № 1-24/2018(1919/17). URL: <http://surl.li/acfco> (дата звернення 10.08.2021).
26. *United Communist Party of Turkey v. Turkey*, App. 19392/92, Європейський суд з прав людини (30 січня 1998), URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128>.

References

Bibliography:

1. Amartya Sen. *Development: Which Way Now?* *Economic Journal*. 1983. Vol. 93. P. 745-762. URL: <http://surl.li/acsfy> (data zvernennia 10.08.2021).
2. Angela K. Bourne. *Democratic Dilemmas: Why democracies ban political parties*. New York: Routledge, 2018. 280 p.

3. Bohdan Bernatskyi. Natsionalni ta yevropeiski standarty zaborony politychnykh partii. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava. 4/2018. S. 122-131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>
4. Forst, R. Toleration in Conflict. Past and Present, C. Cronin (trans.), 2013. Cambridge: Cambridge University Press. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <http://surl.li/acmp> (data zvernennia 10.08.2021).
5. Freedom House, «Freedom in the World 2019: Democracy Retreat». URL: <http://surl.li/accdz> (data zvernennia 10.08.2021).
6. Karl Loewenstein. Militant Democracy and Fundamental Rights, I. The American Political Science Review. Vol. 31. No. 3 (Jun., 1937). P. 417-432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164> (data zvernennia 10.08.2021).
7. Karl R. Popper. The Open Society and Its Enemies. Princeton / New York: Princeton University Press, 2013. P. 581-582. URL: <http://surl.li/acct> (data zvernennia 10.08.2021).
8. Natsionalne ahentstvo z pytan zapobihannia koruptsii. Pro derzhavne finansuvannia politychnykh partii. URL: <http://surl.li/accfu> (data zvernennia 10.08.2021).
9. Peter Niesen. Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties. Published online by Cambridge University Press: 06 March 2019. German Law Journal. Volume 3. Issue 7. July 2002. E1. DOI: <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>
10. Radio Svoboda. Rozdil: Polityka. Demokratychnyi reitynh Ukrainy deshcho zris, ale pered neiu stoiat vyklyky v dotrymanni demokratii – Freedom House. URL: <http://surl.li/accef> (data zvernennia 10.08.2021).
11. Stefan Sottiaux, Stefan Rummens. Concentric democracy: Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights case law on freedom of expression and freedom of association. International Journal of Constitutional Law. Vol. 10. Issue 1. January 2012. P. 106–126, URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mor074>
12. Thomas Ayres. Batasuna Banned: The Dissolution of Political Parties Under the European Convention of Human Rights. Boston College International and Comparative Law Review. 2004. Vol. 27. № 1 (99). P. 99-100. URL: <http://surl.li/acckf> (data zvernennia 10.08.2021).
13. Yarosh YA.B. Politychna konkurentsia parlamentskykh partii: dys. ... dokt. polit. nauk: 23.00.02. Lutsk, 2019. 437 s.

List of legal documents:

14. Evropeiskaia konventsia o zashchite prav cheloveka: pravo i praktika. Dokumenty. «Erri Batasuna» i «Batasuna» protiv Ispanii [Herri Batasuna and Batasuna v. Spain] (NN 25803/04, 25817/04). Reshenie ot 11 dekabria 2007 g. [vyneseno V Sektsiei]. URL: <http://surl.li/accfg> (data zvernennia 10.08.2021).
15. European Commission of Human Rights. Decision by the commission on the admissibility of Application No 250/57 lodged by the German Communist Party, dissolved by Decision of the Federal Constitutional Court on 17th August, 1956, sitting in private on 20th July, 1957. URL: <http://surl.li/abzyq> (data zvernennia 10.08.2021).
16. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Dokument 995_015 vid 10 hrudnia 1948 / Heneralna Asambleia OON. URL: <http://surl.li/umvi> (data zvernennia 10.08.2021).
17. Kerivni pryntsyipy zaborony ta rozpusku politychnykh partii: Dokument 994_159 vid 11 hrudnia 1999 r. / Yevropeiska komisiiia «Za demokratsiiu cherez pravo» (Venetsianska komisiiia). URL: <http://surl.li/acckk> (data zvernennia 10.08.2021).
18. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://surl.li/gdyl> (data zvernennia 10.08.2021).
19. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://surl.li/hwcs> (data zvernennia 10.08.2021).
20. Mizhnarodna konventsia pro likvidatsiiu vsikh form rasovoi dyskryminatsii: Dokument 995_105 vid 4 sichnia 1969 r. / Heneralna Asambleia OON. URL: <http://surl.li/acjy> (data zvernennia 10.08.2021).
21. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: Dokument 995_043 vid 19 hrudnia 1966 r. / Heneralna Asambleia OON. URL: <http://surl.li/rlkf> (data zvernennia 10.08.2021).
22. Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnia 2015 roku № 317-VIII / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://surl.li/acckm> (data zvernennia 10.08.2021).
23. Pro politychni partii v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2365-III / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://surl.li/sjru> (data zvernennia 10.08.2021).
24. Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey, Apps. 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, Yevropeyskyi sud z prav liudyny (13 liutoho 2003), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> (data zvernennia 10.08.2021).
25. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy u spravi shchodo konstytutsiinosti Zakonu Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky», m. Kyiv, 16 lypnia 2019 roku, № 9-r/2019. Sprava № 1-24/2018(1919/17). URL: <http://surl.li/accco> (data zvernennia 10.08.2021).
26. United Communist Party of Turkey v. Turkey, App. 19392/92, Yevropeyskyi sud z prav liudyny (30 sichnia 1998), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128> (data zvernennia 10.08.2021).